

СТРУКТУРА ТА ДИНАМІКА ЕТНІЧНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ (1994-2001)

Статтю присвячено дослідженню рівня етнічної толерантності населення України, головних факторів, що впливають на рівень толерантності до представників конкретних національностей, розподілу етнічної толерантності залежно від лінгвоетнічної групи, регіону проживання, віку, статі, рівня освіти й типу поселення. Аналіз змін, що стався у рівні та структурі етнічної толерантності з 1994-го по 2001 р., виявляє деякі загрозливі тенденції, які у випадку їх збереження у майбутньому можуть стати серйозною перешкодою для модернізації українського суспільства.

Аналіз процесів трансформації українського суспільства свідчить про відсутність у ньому деяких важливих передумов модернізації. Дослідження в цьому напрямку вказують на перешкоди соціокультурного характеру для функціонування соціальних інституцій західного зразка, що вимагають, окрім матеріальних передумов, ще й певної моральної бази, інтерналізації певних норм і цінностей у свідомості тих людей, котрі мають своїми діями відтворювати ці інституції.

Обурення громадськості, викликане скандальною статтею В. Литвина - Т. Каротерса в газеті «Факты и комментарии» від 25 січня 2002 р., та дискусія з приводу громадянського суспільства, що згодом розгорілася на сторінках української преси (див., зокрема, [1]), свідчить про те, що поняття громадянського суспільства зберігає високу нормативну цінність для українських інтелектуалів. Але чи наявні в українському суспільстві необхідні передумови для розвитку його інституцій? На думку багатьох сучасних соціологів, зокрема Дж. Александера, А. Селігмана, Е. Шилза та інших, необхідним підґрунтям громадянського суспільства та політичної нації є поширення зв'язків довіри та солідарності на всіх членів суспільства незалежно від расової, релігійної, гендерної, етнічної належностей. Загалом зв'язки типу *Gemeinschaft* мають відійти на другий план порівняно з «громадянською колективною свідомістю» [2]. Тільки в такому випадку можлива кооперація та самоорганізація в межах усього суспільства.

Етнічна толерантність є, отже, однією з передумов встановлення у суспільстві «царини універсалізованої соціальної солідарності» [3]. До речі, саме низький її рівень є, на думку А. Селігмана, головною перешкодою для реалізації ідеї громадянського суспільства в країнах Центрально-Східної Європи [4]. В такому ракурсі дослідження етнічної толерантності (толерантності до представника певної етнічної групи) на ціннісно-

нормативному та соціально-психологічному рівні набуває особливої актуальності.

У цій статті автори ставили перед собою такі завдання:

1. Дослідити структуру етнічної толерантності, тобто виявити можливі чинники, що впливають на рівень толерантності до тієї чи іншої етнічної групи.

2. Виявити відмінності у рівні етнічної толерантності, що, можливо, існують між групами в українському суспільстві за ознаками статі, віку, рівня освіти, регіону проживання, лінгвоетнічної належності, типу поселення.

3. Дослідити динаміку етнічної толерантності, що могла мати місце за останні роки.

Однією з найпоширеніших методик вимірювання толерантності є шкала соціальної дистанції, розроблена Еморі Богардусом. Згідно з нею респонденти запитують, кого він готовий допустити як представників певної групи: 1) членів родини; 2) близьких друзів; 3) сусідів; 4) колег по роботі; 5) мешканців країни; 6) відвідувачів країни або 7) взагалі не допустив би до країни. Припускається, що обрання респондентом першого варіанта автоматично означає згоду і з варіантом 2, 3... та всіма наступними. Таким чином, меншій важливості чинника етнічної належності у можливій взаємодії (тобто більшій етнічній толерантності респондента) відповідає менше числове значення за шкалою Богардуса.

В Україні дослідження з використанням цієї методики проводяться з 1992 р. Інститутом соціології НАН України. Київським міжнародним інститутом соціології питання про толерантність до представників 13 національностей лінгвоетнічних груп (україномовні та російськомовні українці розглядаються окремо) включаються до щорічних опитувань за вибіркою, репрезентативною для дорослого населення України, починаючи з 1994 р. У цій статті для з'ясування структури та динаміки етнічної толерантності використову-

Таблиця 1. Середні значення етнічної толерантності

Толерантність до:	американців	білорусів	євреїв	канадців	негрів	німців	поляків	росіян	румунів	російськомовних українців	україномовних українців	французів	циган
1994	3,7	2,3	3,6	3,7	4,9	4,0	3,9	1,9	4,3	1,8	1,7	3,9	5,1
2001	4,2	2,9	3,9	4,4	5,3	4,5	4,1	2,1	4,8	2,2	2,0	4,5	5,5

ються дані досліджень КМІСу 1994-го та 2001 рр. У 1994 р. було опитано 2180 осіб старших за 18 років, у 2001 р. - 1997.

Загалом толерантність населення України до різних етнічних (лінгвоетнічних) груп представлена в табл. 1.

Зважаючи на те, що в шкалі Богардуса більшому значенню відповідає менша толерантність, можна зробити висновок, що толерантність населення України до всіх етнічних (лінгвоетнічних груп) за період від 1994-го по 2001 р. зменшилася. Причому різниці між середніми значеннями чималі на рівні 5 % для всіх груп (надалі, говорячи про чималу різницю між значеннями, ми матимемо на увазі саме цей рівень). Видно, що толерантність до близьких за культурою етнічних (лінгвоетнічних) груп (україномовних українців, російськомовних українців, росіян та білорусів) значно більша, ніж до груп, що відрізняються або за культуральними параметрами, або за культуральними і расовими (цигани, негри). Цей факт підтверджений також і дослідженнями, що проводяться Інститутом соціології НАНУ, див., зокрема, статтю І. Кириченко, Н. Паніної «Особливості національної толерантності в Україні» [5]. Середні значення толерантності до чотирьох культурально близьких лінгвоетносів у 2001 р. дорівнює 2,3, тоді як середнє по решті національностей дорівнює 4,6, причому зростання нетолерантності з 1994-го по 2001 р. до представників іноземних етносів (середня різниця - 0,46) більше, ніж до представників східнослов'янської групи (середня різниця - 0,38). Ці значення викликають тривогу, оскільки вони означають, що населення України в середньому не схильне допустити іноземців навіть як своїх колег,

адеяких (негрів та циган) навіть як постійних мешканців України. Можна погодитися з висновками Н. Паніної щодо посилення схильності до ізоляціонізму та відторгнення чужорідних етносів.

Факторний аналіз дає можливість дослідити загальні чинники, що впливають на рівень толерантності до тієї чи іншої етнічної (лінгвоетнічної) групи. Аналіз методом головних компонент об'єднаного масиву даних обох опитувань (1994-й та 2001 рр.) дає такі результати, що коли за критерій кількості компонент обрати значення eigenvalue більше 1, то виділяються дві компоненти, які разом пояснюють 66,8 % варіації змінних (перша - 52,5 %, друга - 14,3 %). Навантаження на них після проведення ротації за методом варімакс, що спрощує інтерпретацію компонент, представлені в табл. 2.

Чітко виділяються дві групи: 1) чотири культурально близькі національності та 2) культурально або расово відмінні етноси. Є. Головаха та Н. Паніна роблять висновок, що етнічна нетолерантність переважно пояснюється загальною ксенофобією [6]. Нам таке пояснення видається недостатньо глибоким. Включення до аналізу третьої компоненти, що хоча й пояснює лише 5,9 % дисперсії всіх змінних, однак значно збільшує пояснювану частку варіації змінної, що стосується толерантності до циган (з 0,49 до 0,76). Окрім того, додавання третьої компоненти дає змогу виділити в свідомості мешканців України специфічні різновиди ксенофобії. Навантаження на компоненти наведені в табл. 3.

У результаті знову чотири культурально близькі етноси (субетноси) виділяються до окремої групи (друга компонента), але іноземці вже

Таблиця 2. Структура компонент (аналіз об'єднаного масиву даних 1994-го та 2001 рр.)

Толерантність до:	американців	білорусів	євреїв	канадців	негрів	німців	поляків	росіян	румунів	російськомовних українців	україномовних українців	французів	циган
1	0,81	0,40	0,62	0,83	0,84	0,86	0,79	0,16	0,82	0,11	0,13	0,86	0,67
2	0,16	0,62	0,42	0,18	0,15	0,17	0,21	0,82	0,18	0,89	0,74	0,20	0,16

Таблиця 3. Структура компонент (аналіз об'єднаного масиву даних 1994-го та 2001 рр.)

Толерантність до:	американців	білорусів	євреїв	канадців	негрів	німців	поляків	росіян	румунів	російськомовних українців	україномовних українців	французів	циган
1	0,86	0,29	0,43	0,87	0,63	0,80	0,70	0,04	0,64	0,09	0,26	0,82	0,32
2	0,16	0,60	0,39	0,18	0,11	0,16	0,20	0,80	0,15	0,89	0,76	0,20	0,10
3	0,13	0,31	0,51	0,16	0,60	0,32	0,38	0,28	0,54	0,11	-0,16	0,29	0,81

розділяються між двома компонентами. До першої групи чітко потрапляють американці, канадці, німці, поляки, французи. До іншої (третя компонента) – цигани. Євреї, румуни та негри мають майже однаково великі навантаження на першу й третю компоненти. Легко помітити – національності, толерантність до яких найбільше пояснюється першою компонентою, відрізняються від етносів, що становлять переважну більшість населення України, саме за культуральною ознакою. Водночас змінні, що мають високі навантаження на третю компоненту, відрізняються від більшості населення України не тільки за культуральними параметрами, а й за расовими. Це дає змогу виявити два типи ксенофобії, які, звісно, можуть перетинатися та поєднуватися (як у випадку з євреями, румунами та неграми). Йдеться про культуральну та расову ксенофобію.

Отже, ми можемо інтерпретувати компоненти таким чином. Перша – нетолерантність до культурально відмінних етнічних груп, несприйняття тих, хто відрізняється за своїм світоглядом, способом поведінки, традиціями тощо. Друга компонента – нетолерантність до культурально близьких етнічних груп. Це прагнення до якомога більшого виокремлення українців по відношенню насамперед до росіян, але також і до білорусів, частково до євреїв (які давно мешкають в Україні) і навіть до українців, що розмовляють іншою мовою. Третя компонента – нетолерантність до расово відмінних етнічних груп, тобто расизм. На щастя, вплив цього чинника на загальну етнічну толерантність невеликий (менше 6 %). Усюди йде мова про відмінність або близькість до українців та росіян як до етносів, представники яких становлять понад 90 % від усього населення України. Надалі виокремлені групи національностей називатимемо скорочено групами культуральної відмінності, культуральної близькості, расової відмінності.

Окремі аналізи масивів даних опитувань 1994 та 2001 рр. показують, що в цілому структура компонент у цих роках відповідає виявленій раніше (див. табл. 4).

Якщо зіставити результати аналізу даних за 1994-й та 2001 рр., то можна відзначити такі

зміни. Порівняння середніх факторних значень трьох компонент виявило чималі різниці, що підтверджує зростання культуральної та расової ксенофобії, а також нетолерантності до культурально близьких етносів.

Загалом три виділені компоненти в 2001 р. пояснюють меншу частку варіації спостережуваних змінних, ніж у 1994 р. Це, відповідно, 69,7 % проти 75,5 %. Загальне зменшення відбулося за рахунок зменшення частки, що пояснюється першою компонентою (культуральною ксенофобією) – з 54,9 % до 49,3 %. Це може пояснюватися зближенням України із Заходом, яке відбулося за 7 років, що минули між опитуваннями. Таким чином, американці, канадці, поляки та західноєвропейці стають трохи ближче за культуральними параметрами, компонента, що стосується толерантності до культурально відмінних етносів. Відповідно, спостерігаються і зменшення навантажень на цю компоненту, що особливо помітно у випадку поляків (з 0,75 до 0,65). Це, звичайно, не свідчить про зменшення етнічної нетолерантності до названих національностей, оскільки, як було показано вище, середній рівень нетолерантності зріс з 1994 р. Можна лише стверджувати, що набирає сили не культуральний, а якийсь інший чинник ксенофобії до іноземців із західних країн.

Інша зміна – це зменшення частки пояснюваної варіації змінної толерантності до білорусів (з 0,61 до 0,48). Одночасно спостерігається зменшення навантаження на другу компоненту (з 0,66 до 0,54) та збільшення навантаження на першу (з 0,25 до 0,33). Така зміна ставлення може бути наслідком фактичної ізоляції Білорусі після приходу до влади Олександра Лукашенка, який повів свою країну іншим шляхом, ніж намагається йти Україна.

Деякі зміни відбулися й у ставленні до євреїв: зменшилося навантаження на компоненту расової відмінності (з 0,56 до 0,45). В результаті це привело до того, що толерантність до євреїв поділилася майже порівну між усіма трьома компонентами. Це можна пояснити тим, що саме ті представники єврейського етносу, які найбільше відрізнялися зовнішністю від типових мешканців України, зазнавали найбільшої

Таблиця 4. Структура компонент (аналіз даних окремо за 1994-й та 2001 рр.)

Рік	Толерантність до:	американців	білорусів	євреїв	канадців	негрів	німців	поляків	росіян	румунів	російськомовних українців	україномовних українців	французів	циган
1994	1	0,88	0,25	0,44	0,89	0,62	0,83	0,75	0,07	0,67	0,09	0,24	0,83	0,36
	2	0,15	0,66	0,36	0,17	0,12	0,16	0,24	0,82	0,17	0,89	0,77	0,19	0,11
	3	0,15	0,33	0,56	0,17	0,61	0,33	0,36	0,27	0,51	0,11	-0,14	0,30	0,80
2001	1	0,85	0,33	0,43	0,86	0,64	0,78	0,65	0,03	0,60	0,08	0,24	0,81	0,26
	2	0,17	0,54	0,43	0,18	0,11	0,15	0,17	0,79	0,13	0,89	0,74	0,19	0,10
	3	0,09	0,27	0,45	0,14	0,59	0,31	0,38	0,26	0,57	0,09	-0,16	0,28	0,83

дискримінації. Відповідно вони були найбільше мотивовані до еміграції з СРСР, а потім і з незалежної України, коли значно спростилася процедура виїзду на постійне місце проживання за кордон. Це призвело до того, що в Україні залишаються найбільш асимільовані євреї. Таким чином, зближення євреїв з найчисленнішими етнічними групами України, яке відбулося в свідомості мешканців України з 1994-го по 2001 р., є продовженням давнього процесу, що почався ще в 70-х роках.

Для визначення відмінностей між соціально-демографічними групами у рівні толерантності до культурально відмінних, близьких або расово відмінних груп використовуватимуться факторні значення відповідних компонент. Як і у випадку шкали Богардуса, менші факторні значення відповідають більшому ступеню толерантності.

У цьому дослідженні було виявлено, що жінки та чоловіки мають неоднаковий ступінь толерантності до расових та культуральних відмінностей, зокрема, жінки прихильніше ставляться до представників культурально близьких етносів.

Як видно з даних табл. 5, чоловіки ставляться до культурально відмінних етносів толерантніше, аніж жінки. Підтверджує це й аналіз середніх значень за шкалою Богардуса: чоловіки згодні допускати представників таких етносів, як німецький та французький скоріше як колеги по роботі (4,3 бали), жінки ж бачать їх скоріше лише як мешканців країни (4,6 бали), контакти з якими, відповідно, зведені до мінімуму. З іншого боку, ситуація зі ставленням чоловіків та жінок до представників близьких культур є протилежною. Подібну гіпотезу висував ще один із найвідоміших теоретиків націоналізму Е. Сміт, говорячи, що «почуття власної належності у чоловічого населення до даної спільноти може посилювати його почуття національної ідентичності, тоді як у жіночої частини того ж суспільства воно може слабшати» [7]. Тобто,

чоловіки можуть ставитись гірше до представників близької культуральної групи для виокремлення власної етнонаціональної спільноти, тоді як у порівнянні з представниками культурально відмінних груп не слід наголошувати на власній «неповторності». Що ж до представників групи, яка має расові відмінності, ставлення і жінок, і чоловіків майже збігаються.

Аналіз результатів порівняння середніх значень для вибірки 1994 р. виявив, що за ці 7 років сталися певні зміни в аспекті гендерних відмінностей у рівні етнічної толерантності. У 1994 р. не було різниці між ставленням чоловіків та жінок до представників культурально близької групи. Що ж до двох інших категорій - відмінних культурально, а також расово, - тенденція така ж сама: чоловіки прихильніше, ніж жінки, ставляться до першої із них, а у ставленні до другої значущих відмінностей немає.

Щодо причин відмінностей у ставленні до визначених груп між чоловіками та жінками, які з'явилися за останні 7 років, то треба зважити на те, що загальний рівень етнічної нетолерантності населення України за цей період зріс (про що вже йшлося). У цьому випадку можливі два варіанти: 1) жінки майже не змінили свого ставлення до культурально близької групи; 2) темпи зростання етнічної нетолерантності у чоловіків були вищими, ніж у жінок.

Порівняння середніх показників показало, що за цей період і чоловіки, і жінки почали гірше ставитися до представників культурально близької групи. Отже, той факт, що з'явилася чимала розбіжність у ставленні цих двох груп населення у 2001 р., свідчить про те, що чоловіки радикальніше погіршили своє ставлення до цієї групи національностей, ніж жінки. Отриманий результат може бути відбитком того, що на середину 90-х років населення України не виокремлювало себе з-поміж культурально близьких етносів, а «спільне радянське минуле і регіональна ідентифікація все ще успішно конкурують у політичній свідомості з громадянською ідентифікацією» [8].

Розглянемо відмінності в етнічній толерантності респондентів з різним рівнем освіти. У цьому дослідженні виділялося 5 рівнів освіти: 1 - «незакінчена середня», 2 - «неповна середня і технічна», 3 - «загальна середня», 4 - «професійно-технічна» і 5 - «вища».

Як свідчать дані аналізу, єдина група, де спостерігається лінійний зв'язок між рівнем освіти і толерантністю - це культурально відмінна група. Респонденти із незакінченою середньою освітою (менше, ніж 7-8 класів) є менш толерантними за респондентів, які мають освіту, починаючи від загальної середньої включно.

Таблиця 5. Порівняння середніх факторних значень за статевими групами

Чинник толерантності	Стать	Кількість респондентів	Середнє значення *
Культуральна відмінність	Чоловіки	743	-0,087
	Жінки	1118	0,058
Культуральна близькість	Чоловіки	743	0,064
	Жінки	1118	-0,043
Расова відмінність	Чоловіки	743	-0,030 **
	Жінки	1118	0,020 **

* Чим менше середнє значення, тим прихильніше ставлення статевої групи.

** Різниця на рівні 5 %.

Таблиця 6. Розподіл факторних значень змінної толерантності до культурально відмінних етносів за рівнями освіти

	Кількість респондентів	Середнє значення	Стандартна девіація	Статистично значуща різниця на рівні 5 % (позначено «*»)				
				1	2	3	4	5
	Рівень освіти							
1	191	0,319	0,939			*	*	*
2	262	0,184	0,960				*	*
3	465	0,069	0,982	*				*
4	584	-0,091	0,993	*	*			
5	359	-0,245	1,020	*	*	*		

Натомість, опитані, що визначили свій рівень освіти як незакінчена середня і неповна середня та технічна, за рівнем своєї толерантності значуще не відрізняються. Так само немає значущої різниці в рівні етнічної толерантності серед людей, що мають вищу та професійно-технічну освіту. Помітно від них відрізняється лише та частина людей, які мають загальну середню освіту (у них ставлення краще порівняно із частиною населення, що не має загальної середньої освіти, але гірше порівняно з респондентами, які мають вищий рівень освіти). Отже, можна виділити 3 категорії людей за освітою (респонденти з освітою нижчою за середню, середньою та вищою), що мають різне ставлення до представників культурально відмінної спільноти, причому толерантність людей збільшується разом з рівнем їхньої освіти.

Лінійного зв'язку між рівнем освіти та етнічною толерантністю до культурально близької та расово відмінної групи не спостерігається. Однак при аналізі середніх значень за шкалою Богардуса чітко виділяється група респондентів, які мають вищу освіту. Як показано на рис. 1, респонденти з вищою освітою ставляться краще до всіх запропонованих в опитувальнику етнічних груп, і лише рівень етнічної толерантності до білорусів (загальний середній бал - 2,9) та україномовних українців (загальний середній бал - 2,0) не має зв'язку з рівнем освіти респондента. Однак, незважаючи на те, що громадяни України з вищою освітою є толерантнішими за своїх співвітчизників, які не мають вищої освіти, водночас їх рівень етнічної нетолерантності є досить високим-3,7.

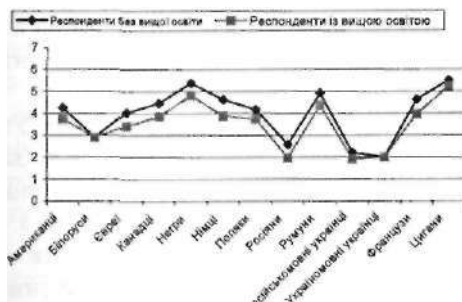

Рис. 1. Середні значення за шкалою Богардуса для респондентів з вищою освітою та без вищої освіти

Логічно було б припустити, що рівень етнічної толерантності мусить відрізнятися у різних лінгвоетнічних груп, що мешкають на території України. Такими є: 1) україномовні українці; 2) російськомовні українці; 3) російськомовні росіяни; 4) представники інших національностей. Надалі ми розглядатимемо відмінності між трьома першими групами, що за переписом 1989 р. становлять не менше 94 % населення України.

У 1994 р. значущих різниць між цими лінгвоетнічними групами у ставленні до культурально відмінних етносів не було виявлено. Однак, порівняння середніх значень за шкалою Богардуса показує, що у ставленні до німців, поляків, французів, румун україномовні українці менш толерантні, ніж росіяни (відповідні значення див. у табл. 7). Водночас статистично значущих різниць між росіянами та російськомовними українцями не було виявлено. У толерантності до культурально близьких груп виявляється статистично значуща різниця між україномовними українцями, з одного боку, і російськомовними українцями та росіянами - з іншого. Ця закономірність проявляється у гіршому ставленні перших порівняно з другими до білорусів та російськомовних українців. У ставленні до росіян російськомовні українці є менш толерантними, ніж самі росіяни. При аналізі толерантності до расово відмінних груп виявляється те саме співвідношення: україномовні українці менш толерантні, ніж російськомовні українці та росіяни. Зокрема, україномовні українці ставляться до євреїв на 0,47 гірше, ніж російськомовні, та на 0,74 гірше, ніж росіяни.

Таким чином, у 1994 р. україномовні українці виявляли найменший рівень толерантності серед усіх лінгвоетнічних груп. Це може бути пояснено реакцією на тривале утискування української мови та українців спочатку в Російській імперії, а потім у СРСР, що тепер призводить до поширення націоналістичних почуттів, а отже і до надання надмірної важливості мовній та етнічній належності. Особливо це впливає на ставлення до росіян та російськомовних українців.

Таблиця 7. Середній рівень толерантності залежно від лінгвоетнічної групи

Толерантність до:	1994					2001				
	Україномовні укр.	Російськомовні укр.	Росіяни	Інші	Загалом	Україномовні укр.	Російськомовні укр.	Росіяни	Інші	Загалом
американців	3,82	3,73	3,57	3,30	3,69	4,31	4,07	4,21	3,56	4,18
білорусів	2,57	2,19	2,01	2,35	2,32	3,27	2,62	2,64	2,38	2,91
євреїв	4,02	3,54	3,28	2,84	3,64	4,48	3,54	3,57	2,82	3,93
канадців	3,82	3,78	3,51	3,33	3,71	4,50	4,15	4,42	4,00	4,35
негрів	5,15	4,96	4,64	4,41	4,93	5,49	5,19	5,12	4,59	5,27
німців	4,27	4,06	3,80	3,46	4,05	4,72	4,33	4,46	3,68	4,48
поляків	4,02	3,94	3,63	3,20	3,86	4,18	4,05	4,23	3,36	4,11
румунів	4,52	4,24	4,04	3,58	4,27	5,04	4,74	4,84	3,64	4,83
французів	4,18	3,91	3,55	3,41	3,91	4,74	4,35	4,37	3,95	4,51
циган	5,37	5,10	4,97	4,47	5,15	5,66	5,44	5,25	4,79	5,46
росіян	2,48	1,68	1,39	1,95	1,97	2,84	1,67	1,34	1,54	2,13
російськомовних українців	2,17	1,52	1,46	1,86	1,80	2,71	1,68	1,75	1,67	2,16
україномовних українців	1,71	1,60	1,77	1,95	1,70	2,10	1,81	2,11	1,79	2,00

До 2001 р. рівень толерантності погіршився в усіх лінгвоетнічних групах. Найбільше нетолерантність зросла серед росіян (у середньому на 0,52) та україномовних українців (у середньому у ставленні до всіх національностей на 0,46). Серед російськомовних українців рівень нетолерантності зріс у середньому лише на 0,26. Поміж росіян нетолерантність найбільше зросла до представників культурально відмінних етносів (у середньому ставлення до американців, канадців, німців, поляків, румунів, французів на 0,74 бали за шкалою Богардуса порівняно з 0,52 - середнім зростанням за всіма національностями). У 2001 р. росіяни мали майже однаковий з україномовними українцями рівень нетолерантності до цієї групи національностей (значуща різниця зафіксована лише для французів). Ймовірно, це наслідок поступового погіршення стосунків між Росією та Заходом, що мало місце до вересня 2001 р.

Не змінилося співвідношення лінгвоетнічних груп у рівні толерантності до расово відмінних національностей. Україномовні українці залишаються найбільш расово нетолерантними, водночас рівні толерантності російськомовних українців та росіян значущо не відрізняються.

Не змінилося також і співвідношення між лінгвоетнічними групами у рівні толерантності до культурально близьких національностей, хоча серед україномовних українців значно погіршилися середні значення за шкалою Богардуса. Найбільше погіршення відбулося у ставленні до білорусів (на 0,7 - серед україномов-

них українців, на 0,43 - серед російськомовних та на 0,63 - серед росіян). Тривожнішим є те, що рівень нетолерантності україномовних українців до російськомовних досягнув позначки 2,71 і майже зрівнявся зі ставленням до росіян - 2,84 (різниця незначуща). Це означає, що україномовні українці в середньому майже не готові прийняти російськомовних та росіян навіть як друзів, не те що членів родини. Можливо, у відповідь на це зростає нетолерантність росіян до українців, хоча на 2001 р. вона помітно не перевищувала їхній рівень толерантності самих до себе. Збереження цієї тенденції у майбутньому, коли мовні відмінності є основною причиною нетолерантності однієї частини українців до іншої, унеможливило утворення української політичної нації. Для її становлення необхідною передумовою є поява понадетнічного, понадрегіонального, понадмовного відчуття спільності з кожним громадянином країни. «Ця "МИ-сутність" національної спільноти у найглибшому сенсі означає відчуття єднання з "кожним членом" цієї спільноти, що виходить за межі особистих зобов'язань, відданості груповим і сектантським інтересам» [9].

Розглянемо ще один важливий для України аспект - територіальний розподіл. За даними проведеного аналізу рівень етнічної толерантності певним чином пов'язаний з регіоном проживання. Табл. 8 показує, між мешканцями яких саме регіонів існує різниця у ставленні до культурально відмінних лінгвоетнічних груп.

Таблиця 8. Розподіл факторних значень змінної толерантності до культурально відмінних етносів за регіонами

Регіон	Кількість респондентів	Середнє значення	Стандартна девіація	Статистично значуща різниця на рівні 5 % (позначено «*»)				
				Західний	Західно-Центральний	Східно-Центральний	Південний	Східний
Західний	365	-0,246	0,914			*		*
Західно-Центральний	464	-0,071	0,951			*		*
Східно-Центральний	318	0,208	0,907	*	*		*	
Південний	323	-0,040	1,071			*		*
Східний	391	0,178	1,081	*	*		*	

З отриманих результатів можна побачити, що представники Західного регіону України ставляться до культурально відмінних груп краще, аніж їхні співвітчизники у Східно-Центральному та Східному регіонах. Наприклад, своє ставлення до поляків представники Західного регіону оцінювали за шкалою соціальної дистанції в середньому у 3,9 бала, представники Східно-Центрального регіону - у 4,7 бала, а Східного - у 4,2 бала. Такі дані підтверджують гіпотезу, що ставлення до представників даної групи погіршується за віссю Захід-Схід. Це пояснюється культуральними відмінностями названих регіонів, їхнім історичним розвитком, а також великою мірою мовноетнічним складом населення. Західна частина України досить тривалий час перебувала під безпосередньою владою чи культурним впливом країн Центрально-Східної та Західної Європи, тому відмінності від звичної східнослов'янської культури вони не сприймають настільки вороже, як представники Східного та Східно-Центрального регіонів України.

Як свідчать дані опитування, мешканці Західно-Центрального регіону України є толерантнішими до культурально відмінних лінгвоетнічних груп, ніж респонденти із Східно-Центрального та Східного регіонів, що ще раз підтверджує розподіл населення України щодо етнокультуральної толерантності за вказаною віссю. «Випадає» з неї тільки Південний регіон, населення якого значно не відрізняється за ставленням до даної групи від Західного і Західно-Центрального регіонів, а в порівнянні зі Східним та Східно-Центральним є більш толерантним. Зокрема, мешканці Південного регіону розглядають німців переважно як колег по роботі (середній бал за шкалою Богардуса - 4,0), а от представники Східного та Східно-Центрального регіонів схильні сприймати їх скоріше лише як мешканців України (4,5 і 4,9 балів відповідно). Отже, з просуванням України

на Схід погіршується ставлення до культурально відмінних етнонаціональних груп, причому Південний регіон у цьому відношенні є наближеним до Західно-Центральної частини України.

Щодо культурально близької компоненти, то тут помітно відрізняються від усіх інших Західний та Східний регіони, однак ситуація повторюється з точністю до навпаки. Населення Західного регіону є найнетолерантнішим порівняно з усіма іншими регіонами, а от східні області України, навпаки, найприхильніше ставляться до представників культурально близької групи. Вражає різниця у ставленні мешканців цих регіонів до росіян та російськомовних українців. У середньому населення західних областей за шкалою соціальної дистанції має показники 3,5 (росіяни) та 3,2 (російськомовні українці). Отже, вони сприймають ці дві мовноетнічні спільноти, які становлять приблизно 55 % населення України, гірше, аніж сусідів, що є доволі небезпечною тенденцією. Що ж до східних областей, то їхні мешканці ставляться до росіян та російськомовних українців набагато краще - 1,3 та 1,4 бала відповідно. Цей показник навіть вищий, ніж у випадку україномовних українців - 1,8 бала. Тож регіональне протистояння в Україні на даний момент є доволі серйозним. Два центральні регіони між собою за толерантністю сильно не відрізняються, а отже знаходяться між двома крайніми випадками ставлення до культурально близької групи. Таким чином, вони займають середнє положення не лише географічно, а й в аспекті ставлення до даної групи.

Найцікавішою виявилася ситуація з групою расової відмінності. Виявилось, що мешканці Західного регіону України є менш толерантними до расово відмінної групи, аніж їхні західно-центральні сусіди, а також представники Південного та Східного регіонів. Така висока нетолерантність мешканців Західного регіону

України може пояснюватися близькими (історично далеко не дружніми) контактами з циганським населенням (їхнє факторне навантаження є найбільшим на дану компоненту). Поряд із Західним регіоном найбільш нетолерантним ставленням до расово відмінної групи відзначаються респонденти із східно-центральної області нашої країни.

Натомість представники південних областей України є найбільш толерантними до расово відмінних груп. Негрів вони згодні прийняти як мешканців країни (середній бал за шкалою Богардуса - 4,8 бала), а євреїв - трохи гірше, аніж сусідів (3,4 бала). Для порівняння - у мешканців Західного регіону відповідні значення дорівнюють 5,5 і 4,7 бала. Найімовірніше, така ситуація пов'язана з етнічним складом Південного регіону, зокрема Одеської області та міста Одеси. До того ж це курортний регіон з доволі нестійкими та плінними нормами і стереотипними уявленнями про расові відмінності, що зумовлено сезонними напливами різноманітних туристів, а також значною кількістю портових міст.

Таким чином, толерантність до расово відмінних груп найбільша у населення Південного регіону України і поступово зменшується до західних областей.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що в Україні зберігаються чіткі регіональні протиріччя, подолати які не вдалося за роки незалежності і які формують не лише міждержавні стосунки країни, а й внутрішні міжетнічні та мовні відносини в Україні.

Етнічна толерантність значно відрізняється залежно від типу поселення. В своєму аналізі ми виділяємо два типи поселення: 1) міста і 2) села (включно з селищами міського типу). Методом порівняння було виявлено, що у 1994 р. в містах рівень толерантності до культурально близьких та расово відмінних етносів був вищий, ніж у селах. Водночас різниця у рівні толерантності до представників культурально відмінних національностей була в межах похибки. У 2001 р. між рівнями всіх видів толерантності міського та сільського населення було зафіксо-

вано різницю на рівні 5 %. Порівняння середніх значень за шкалою Богардуса підтверджує ці співвідношення. У межах одного року різниці в рівні толерантності мешканців міст та сіл до всіх національностей значущі на рівні 5 %.

Те, що міські мешканці більш толерантні до етнічних відмінностей, є досить очевидним фактом. Людина в місті набагато більше атомізована, ніж у селі. Мешканці міста особисто не знайомі з більшістю своїх сусідів. Більшість контактів між ними не задовольняють потребу в спілкуванні, а радше слугують практичним цілям. У взаємодії між міськими мешканцями приписані статуси відіграють меншу роль порівняно з їхньою важливістю у взаємодії в селі. У місті спостерігається висока мобільність населення, тому між його жителями існують відносно слабкі зв'язки. Село «пропонує» кращі умови для збереження традиційних способів взаємодії, чинячи спротив руйнуванню зв'язків типу *Gemeinschaft*. Це, в свою чергу, створює сприятливіші (порівняно з містом) умови для розвитку нетолерантності. Окрім того, такому співвідношенню рівня толерантності між містом і селом сприяють специфічні для України причини. По-перше, менший рівень урбанізації західних областей порівняно з іншими регіонами має наслідком те, що серед усіх мешканців сіл найбільшу частку становлять мешканці саме Західного регіону, які відрізняються своїм високим рівнем ксенофобії. Натомість найбільш урбанізованим є відносно толерантний Схід. По-друге, населення міст та сіл мають відмінності у лінгвоетнічному складі. У 2001 р. (за даними опитування КМІСу) серед населення сіл та селищ міського типу переважали україномовні українці (65,7 %), далі з великим відривом йшли російськомовні українці (15,3 %), росіяни (13,0 %) та представники інших національностей (6,0 %). Натомість склад міського населення мав такий вигляд: україномовні українці - 30,8 %; російськомовні українці - 37,9 %; росіяни - 24,7 %, представники інших національностей - 6,5 %. Як було зазначено вище, україномовні українці виявляються найменш толерантною лінгвоетнічною групою.

Таблиця 9. Розподіл середніх значень толерантності за типом поселення та роком

	Толерантність до:	американців	білорусів	євреїв	канадців	негрів	німців	поляків	росіян	румунів	російськомовних українців	україномовних українців	французів	циган
Села	1994	3,81	2,50	3,98	3,86	5,11	4,24	4,04	2,22	4,41	2,02	1,78	4,09	5,23
	2001	4,38	3,17	4,48	4,63	5,57	4,89	4,38	2,51	5,02	2,51	2,16	4,79	5,67
Міста	1994	3,60	2,19	3,39	3,59	4,80	3,89	3,73	1,77	4,17	1,63	1,64	3,77	5,09
	2001	4,01	2,71	3,52	4,15	5,05	4,24	3,89	1,85	4,68	1,90	1,89	4,29	5,30

* Зростання середніх значень за два роки для сіл значуще на рівні 5 % по всіх національностях. Аналогічно для міст, окрім ставлення до євреїв, поляків та росіян.

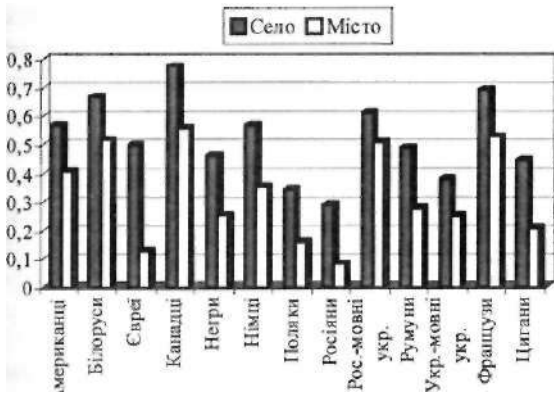

Рис. 2. Розподіл зростання нетолерантності з 1994-го по 2001 р. за типами поселення

У 1994 р. середній рівень толерантності за всіма національностями для мешканців сіл дорівнював 3,64, для мешканців міст - 3,33 (різниця - 0,31). У 2001 р. відповідні показники мали значення: 4,16 та 3,65 (різниця - 0,51). Це означає, що темпи зростання нетолерантності в сільських мешканців вищі, ніж у міських. Особливо це помітно на рівнях нетолерантності до національностей, що були віднесені до групи культурально відмінних. Також це проявляється у ставленні до євреїв. Різниця у зростанні нетолерантності до них удвічі перевищує середню, яка становить 0,2 бала (див. рис. 2). Це насамперед зумовлено особливостями міського життя і відмінностями у лінгвоетнічному складі міст та у рівнях урбанізації регіонів. Інше можливе пояснення цього феномену полягає у зростанні нерівності між рівнем життя у місті та селі. Збереження існуючої тенденції може у майбутньому створити серйозну перешкоду консолідації українського суспільства, враховуючи ще й той факт, що на даний момент у Центральній Україні міські та сільські мешканці розмовляють різними мовами.

Цікавою видається ще одна тенденція. У 2001 р. було виділене молоде покоління («нульове»), яке не опитувалось у 1994 р. - 18-24 роки. Наступні вікові когорти у 2001 р. були побудовані із врахуванням семи років, що минули між двома опитуваннями.

Таблиця 10. Вікові когорти, виокремлені для 1994-го та 2001 рр.

Когорта	1994		2001		Різниця (років)
	Вік (років)	Когорта	Вік (років)	Когорта	
0		0	18-24		7
1	18-25	1	25-32		7
2	26-35	2	33-42		7
3	36-45	3	43-52		7
4	46-55	4	53-62		7
5	56-65	5	63-72		7
6	66 і більше	6	73 і більше		7

Таким чином, склад вікових когорти у 1994-му і 2001 рр. був ідентичний, що дало змогу їх порівнювати. За шкалою Богардуса вираховане середнє значення для кожної з груп - зважене середнє всіх середніх значень для лінгвоетносів, які входять до групи I (американці, канадці, німці, поляки та французи), II (білоруси, росіяни, російсько- та україномовні українці) чи III (євреї, негри, румуни та цигани).

Треба зазначити, що і в 1994-му, і в 2001 рр. зі збільшенням віку толерантність до представників трьох груп зменшується. Однак «нульове» покоління (18-24 роки) у 2001 р. в середньому ставиться до всіх груп гірше (!), ніж їхні трохи старші співвітчизники (25-32 роки). Це молоде покоління було значною мірою виховане вже за часів незалежної України (у 1991 р. вони мали 8-14 років). Отже, ми не лише не рухаємось до відкритого суспільства, а навпаки, стаємо більш закритими. На це вказує також той факт, що в середньому за шкалою Богардуса з 1994-го по 2001 р. рівень етнічної толерантності до представників кожної з трьох груп впав на 0,5 бала.

Хосе Ортега-і-Гассет у своєму відомому творі «Повстання мас» писав: «Якби нація жила лише минулим і сучасним, ніхто б і не став захищати свою батьківщину у випадку нападу... Спільне минуле нації дійсно сприяє виникненню стимулів (реальних чи уявних) майбутнього. Уявляючи собі майбутнє, ми не мислимо його без існування нашої нації. Саме тому ми й готові у будь-який момент до відбиття нападу»

Таблиця 11. Зменшення середнього рівня етнічної толерантності населення України за шкалою Богардуса

Вікова група	Культурально відмінна група			Культурально близька група			Культурально та расово відмінна група		
	1994	2001	Різниця	1994	2001	Різниця	1994	2001	Різниця
1	3,3	3,9	0,6	1,9	2,3	0,4	4,2	4,6	0,4
2	3,6	4,2	0,6	2,0	2,4	0,4	3,2	4,9	1,7
3	3,7	4,2	0,5	1,9	2,2	0,3	4,4	4,8	0,4
4	4,0	4,6	0,6	2,0	2,3	0,3	4,6	5,0	0,4
5	4,1	4,6	0,5	1,5	2,2	0,7	4,6	5,0	0,4
6	4,2	4,9	0,7	2,0	2,4	0,4	4,4	5,0	0,6

на нашу батьківщину. Саме тому, а не внаслідок того, що у всіх нас тече така сама кров, не внаслідок того, що ми розмовляємо однією мовою чи маємо спільне минуле. Захищаючи існування своєї нації, ми захищаємо наш завтрашній день, а не день минулий» [10]. Вищенаведена цитата можна вважати за кредо націоналізму західного типу. Результати нашого аналізу свідчать про те, що в Україні є підстави для

існування та розвитку лише так званого «східного» націоналізму, спрямованого на максимальне виокремлення власної етнічної групи. Тенденції у зростанні загального рівня нетолерантності, а також у погіршенні ставлення між головними лінгвоетнічними групами та низькому рівні етнічної толерантності молодих українців можуть стати суттєвою перешкодою для консолідації та модернізації суспільства.

1. Дзеркало тижня. - 2002. - № 3-4.
2. Шилз Е. Нація, національність, націоналізм і громадянське суспільство // Незалежний культурологічний часопис «І». - 2001. - № 21. - С. 96.
3. Александер Дж. Парадокси громадянського суспільства // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 1999. - № 1. - С. 39.
4. Селігман А. Ідея громадянського суспільства. - К., 2000. - С. 183.
5. Кириченко І., Паніна Н. Особливості національної толерантності в Україні // Дзеркало тижня. - 2002. - № 33.
6. Головаха Є., Паніна Н. Тенденції розвитку українсько-російських відносин у громадській думці Росії та України. - <http://www.niurr.gov.ua/ukr/zbirka/golovpan.htm>.
7. Смит Э. Национальная идентичность и идея европейского единства // Актуальные проблемы Европы: экономика, политика, идеология. - М.: ИНИОН, 1993. Вып. 1. - С. 119.
8. Головаха Є., Паніна Н. Тенденції розвитку українсько-російських відносин у громадській думці Росії та України. - <http://www.niurr.gov.ua/ukr/zbirka/golovpan.htm>.
9. Александер Дж. Цит. праця. - С. 30.
10. Ортега-у-Гассет Х. Восстание масс // Вопросы философии. - 1989. - № 4. - С. 167.

V. O. Ishchenko, A. Yu. Chepur

THE STRUCTURE AND DYNAMICS OF ETHNIC TOLERANCE IN UKRAINE (1994-2001)

This article is devoted to survey of ethnic tolerance level of Ukrainian population, main factors which influence the level of tolerance towards representatives of concrete ethnoses, distribution of ethnic tolerance according to language-ethnic group, region, age, sex, level of education and type of settlement. The analysis of changes occurred in the period since 1994 till 2001 in the level and structure of ethnic tolerance discovers some dangerous tendencies which can become serious obstacles for modernization of Ukrainian society.